

FARKAS ZOLTÁN

A TÁRSADALMI HELYZET FOGALMÁNAK ÉRTELMEZÉSEI

Szerzői kézirat, megjelent: *Társadalomkutatás* 31. évf., 2013, 2: 109-124.

Elérhető: <http://dx.doi.org/10.1556/Tarskut.31.2013.2.2>

Összefoglalás: A társadalmi helyzet fogalma meglehetősen tisztázatlan és sokértelmű fogalom a mai szociológiaelméleti irodalomban. E tanulmány első részében röviden a szociológia klasszikusainak, nevezetesen Marxnak és Webernek a felfogására utalunk. A második részben azt hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi helyzet fogalmának különböző értelmezései szorosan kapcsolódnak a különböző szociológiai szemléletmódokhoz; és ebből a szempontból megkülönböztetjük a társadalmi helyzet fogalmának normativista, a strukturalista szemléletmódra jellemző kategoriális és konfliktuselméleti, kreativistá, racionalista és hálózatelméleti értelmezését. Az egymástól nagyon különböző felfogások általában értelmezhetők úgy, hogy a társadalmi helyzet bizonyos értelemben a társadalmi viszonyok rendszerében elfoglalt helyzet. Azonban ahogyan a különböző szemléletmódokat képviselő szerzők különbözőképpen értelmezik a társadalmi viszony fogalmát, különbözőképpen értelmezik a társadalmi helyzet fogalmát is.

Kulcsszavak: társadalmi helyzet, státus, társadalmi szituáció, szociológiai szemléletmód

A HELYZET FOGALMÁNAK KLASSZIKUS ÉRTELMEZÉSEI

Nagyon különböző felfogások alakultak ki a szociológiaelméleti, illetve általában a szociológiai irodalomban egy olyan fogalomra vonatkozóan, amely valamilyen értelemben az adott egyén vagy csoport elhelyezkedését, helyzetét vagy állapotát fejezi ki a társadalomban, a társadalmi viszonyokban vagy a társadalmi jelenségekben. E meglehetősen sokértelmű fogalom jelölésére az angol nyelvű szociológiai irodalomban általában a társadalmi helyzet (position), az osztályhelyzet, a társadalmi állapot (status) vagy a szituáció (situation), illetve a társadalmi szituáció kifejezést használják. Az alábbiakban először röviden utalunk a szociológia klasszikusainak a felfogására, majd bemutatjuk a társadalmi helyzet vagy állapot fogalmának jellemző mai értelmezéseit.

A társadalmi helyzetre vagy állapotra vonatkozó felfogásokra mindmáig hatással van Marx osztályelmélete és Weber elmélete az erő eloszlásának a formáiról. Marx szerint az állami társadalom alapvető alkotórészeit a társadalmi osztályok képezik, amelyeket a tulajdonviszonyok alapján különböztethetünk meg egymástól. Felfogása szerint a modern tőkés társadalom három nagy osztályát egyrészt a bérmunkások alkotják, akik csak a munkaerejükkel rendelkeznek és jövedelemforrásuk a munkabér; másrészt a tőkés, azaz a tőke tulajdonosai, akinek a jövedelemforrása a profit; harmadrészt a földtulajdonosok, azaz a termőföld tulajdonosai, akiknek a jövedelemforrása a

földjára. (Marx 1974: 883) Azonban Marx a munkásosztály és a tőkés osztály, illetve e két osztály közötti viszonyok elemzésére helyezte a hangsúlyt. Ezeknek az osztályoknak az érdekei eleve ellentétesek egymással, amely az osztályok közötti társadalmi konfliktusokban, illetve az osztályharcban nyilvánul meg. (Marx 1959; Marx 1962; Marx–Engels 1976)

Tehát Marx felfogása szerint a kapitalista társadalomban az alapvető társadalmi viszonyok a tulajdonviszonyok, és a társadalmi helyzet alapvető vonatkozása a tulajdonviszonyok szerinti osztályhelyzet. A szóban forgó szerző az emberek közötti társadalmi viszonyok anyagi vagy dologi természetét hangsúlyozza, felfogása szerint „materialisztikus összefüggés van az emberek között”. (Marx–Engels 1976: 30) Tehát a tulajdonviszonyok mint társadalmi viszonyok szerinti osztályhelyzet is anyagi vagy dologi természetű, amely az egyének tudatán kívül és attól függetlenül létezik, hogy az egyének mit gondolnak saját helyzetükről.

Weber felfogása szerint az erő megosztásának jelenségei vagy formái a társadalomban az osztályok, a rendek és a pártok. (Weber 1967: 242) Úgy tűnik, hogy felfogása szerint e három vonatkozásban differenciálódnak a társadalmon belüli helyzetek; azonban Weber az osztályhelyzetet és a rendi helyzetet különbözteti meg kifejezetten egymástól.

Weber szerint az osztályhelyzeteket a tulajdon mennyisége, a tulajdon tárgya és a teljesítmények jellege szerint különböztethetjük meg egymástól. Megfogalmazása szerint az osztályhelyzetnek „csupán javak birtoklásával és szerzésével kapcsolatos gazdasági érdekek az összetevői”, mégpedig a termék- vagy munkaerőpiac körülményei között. Az osztályhelyzeteket piaci körülmények között különböztethetjük meg egymástól, és az osztályhelyzet végső soron „piaci helyzet”. Az osztályhelyzetet alapvetően a javak megszerzésében felhasználható eszközök tulajdonlása és a tulajdonnélküliség határozza meg. Az alapvető osztályhelyzetek azonban tovább differenciálódnak, egyrészt a tulajdon tárgya, másrészt a piacon felkínált teljesítmények jellege szerint. (Weber 1967: 242-243) Úgy tűnik, hogy Weber e vonatkozásban a piac, a piaci körülmények és a piaci helyzet kifejezéseket meglehetősen tág értelemben használja; valamint az is tisztázatlan, hogy az osztályhelyzet milyen értelemben áll lényegében véve gazdasági érdekekből.

Más megfogalmazásban Weber osztályhelyzetnek nevezi a javakkal való ellátottságnak, a külső életkörülményeknek és az életsorsnak azt a tipikus esélyét, amely a javak vagy a szakképzett tevékenységek fölötti rendelkezés mértékéből és jellegéből következik. (Weber 1987: 303) E megfogalmazás vonatkozásában felmerül az a kérdés, hogy az osztályhelyzet a javak vagy a szakképzett tevékenységek fölötti rendelkezés mértékét és jellegét foglalja magában, vagy e tényezők az osztályhelyzet külső meghatározó tényezői, és az osztályhelyzet a tipikus esélyt foglalja magában a javakkal való ellátottságra, a külső életkörülményekre és az életsorsra? Kifejezetten megfogalmazva az osztályhelyzet a tipikus esélyt foglalja magában, ilyen értelemben azonban az osztályhelyzet fogalma olyan fenomenalista fogalom, amelyet a szóban forgó szerző az adott fogalom által jelölt létező feltételezett megnyilvánulási formájára, következményére történő hivatkozással határoz meg.

A birtok, illetve a tulajdon szerinti osztályhelyzetet a birtokkal, illetve a tulajdonnal összefüggő különbségek határozzák meg (vagy alkotják). A nyereség-, illetve kereset szerinti osztályhelyzetet a javak vagy szolgáltatások piaci értékesítésének lehetőségei határozzák meg (vagy alkotják). E felfogás szerint az osztályhelyzettől eltérő fogalom a társadalmi osztályhelyzet; Weber azonos társadalmi osztályhelyzetnek tekinti a birtok szerinti vagy a nyereség-, illetve kereset szerinti különböző osztályhelyzeteket, ha közöttük könnyen lehetséges és gyakori az átlépés az egyikből a másikba. Bár

kifejezetten az osztályok vonatkozásában, de megkülönbözteti a pozitív privilégiumokkal jellemezhető osztályhelyzetet és a negatív privilégiumokkal jellemezhető osztályhelyzetet, valamint a kettő közötti középső osztályhelyzetet. (Weber 1987: 303-306)

Weber értelmezése szerint az osztályhelyzetből bizonyos valószínűséggel következik egy érdekirány, a cselekvések bizonyos irányultsága. Azonban az esetleges, hogy a hasonló osztályhelyzetben lévő egyének körében létrejön-e valamilyen együttes cselekvés. Bármilyen jelentős az életlehetőségek differenciálódása, ez magában véve sohasem szül együttes cselekvést. Ehhez az szükséges, hogy az osztályhelyzetet előidéző tényezők, és e helyzet hatásai világosan felismerhetők legyenek az adott helyzetben lévő egyének számára. Az, hogy a hasonló osztályhelyzetben lévők körében kialakul-e „közösségi cselekvés”, függ általános kulturális feltételektől, továbbá a kialakult ellentétek élességétől, és különösen attól, hogy mennyire világos az osztályhelyzet és következményei közötti összefüggés. (Weber 1967: 243-244)

Weber az osztályhelyzettől eltérő fogalomként határozta meg a rendi helyzet fogalmát. Meghatározása szerint a rendi helyzet három ismertetőjegye: az adott helyzetben lévő egyének (1) sajátos megbecsültsége, (2) életmódja, és (3) pozitív vagy negatív privilégiumai. (Weber 1967: 247-255) A rétegződéseméletekben egyes szerzők úgy értelmezik Weber felfogását, hogy a társadalmi helyzet harmadik vonatkozásaként az erőt, illetve az erő szerinti helyzetet különbözteti meg. (Grabb 1984: 55-58; Saunders 1990: 20-23) Azonban a szóban forgó szerző ilyen vonatkozásban kifejezetten nem tárgyalja a társadalmi helyzeteket.

A HELYZETFOGALOM ÉS A SZOCIOLÓGIAI SZEMLÉLETMÓD

A NORMATIVISTA ÉS A STRUKTURALISTA HELYZETFOGALOM

A társadalmi helyzet fogalma meglehetősen tisztázatlan és sokértelmű fogalom a mai szociológiaelméleti irodalomban. Úgy tűnik azonban, hogy a társadalmi helyzet fogalmának különböző értelmezései hat fő típusba sorolhatók, amelyek szorosan kapcsolódnak a különböző szociológiai szemléletmódokhoz. Így megkülönböztethetjük a társadalmi helyzet fogalmának normativista, a strukturalista szemléletmódra jellemző kategoriális és konfliktuselméleti, kreativista, racionalista és hálózatelméleti értelmezését. Az egymástól nagyon különböző felfogások általában értelmezhetők úgy, hogy a társadalmi helyzet bizonyos értelemben a társadalmi viszonyok rendszerében elfoglalt helyzet. Azonban ahogyan az egyes szerzők, illetve a különböző felfogások képviselői különbözőképpen értelmezik a társadalmi viszony fogalmát, amennyiben elméleti felfogásuk következetes, ennek megfelelően különbözőképpen értelmezik a társadalmi helyzet fogalmát is.

A holista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi helyzet fogalma bizonyos szempontból az egyének elhelyezkedését fejezi ki az adott egyének átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetében. E felfogás szerint a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásait, különösen a társadalmi magatartásokat lényegében véve a társadalmi helyzet határozza meg. E közös sajátosság mellett azonban a normativista és a strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi helyzet fogalmának igen különböző felfogásával találkozhatunk.

A normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a szóban forgó fogalmat általában a státus kifejezéssel jelölik és a szerep fogalmával összefüggésben határozzák meg. A státus a társadalmi rendszerben elfoglalt olyan helyzet, amelyre meghatározott jogok és kötelezettségek, illetve meghatározott elvárások vagy szabályok vonatkoznak.

Ebben a felfogásban a státus fogalma meglehetősen homályosan, a szerepre vonatkoztatva meghatározott, önmagában logikailag meghatározatlan. A státus a szerep statikus oldala, valamint a szerep a státus dinamikus oldala, az adott státust elfoglaló egyénre vonatkozó elvárások vagy szabályok összessége. E felfogás legjellemzőbb képviselője Parsons, aki szerint a „státus-szerep köteg” a társadalmi rendszer legjelentősebb egysége. A státus a cselekvő helye a társadalmi rendszerben más cselekvőkhöz viszonyítva, helye a kapcsolatok rendszerében mint struktúrában. A szerep viszont arra vonatkozik, amit a cselekvő tesz a másokkal való viszonyában, a társadalmi rendszerre vonatkozó funkcionális jelentőségével összefüggésben szemlélve. A cselekvő ebben az értelemben egy összetett kötege a státusoknak és a szerepeknek. (Parsons 1951: 25-26; Parsons 1964: 393-394) Az egyén több státust is betölthet életének adott időszakában, így például lehet apa a családjában, vezető a munkahelyen, választópolgár a politikai rendszerben stb.

Parsons szerint a státusra, illetve a szerep érvényességi körébe tartozást meghatározó tulajdonságra szert lehet tenni születés, kinevezés vagy spontán szelekció, és ezzel összefüggésben az egyének saját törekvéseinek az eredményeként. A valóságban azonban e három típus különböző változataival és különböző kombinációival találkozhatunk. A kinevezés eredményeként elért státus általában kombinálódik a saját törekvés eredményeként elért státussal. (Parsons 1951: 117-118) Ennek megfelelő értelemben tesznek egyes szerzők különbséget a tulajdonított és az elért státus között. A tulajdonított státus az egyén olyan jellemzőin alapszik, amelyekre az egyénnek nincs befolyása. Ilyen például a faji, a nemi, a korra vonatkozó státus. Az elért státus viszont olyan helyzet, amelyet az egyén törekvései révén érhet el, mint például a foglalkozási vagy a családi státus. (Vanfossen 1979: 8)

Goffman – a normativista-kreativista szemléletmódot képviselő szimbolikus interakcionista elméletében – az előbb említettekhez hasonló értelemben határozza meg a státus fogalmát. Megfogalmazása szerint „a státus egy bizonyos helyzet (a fordításban: pozíció – a szerző) a helyzetek valamely rendszerében vagy sémájában, amelyet kölcsönös kötelek, a helyzetek birtokosainak jogai és kötelességei kapcsolnak az adott egységen belüli többi helyzethez”. (Goffman 1981: 10)

A normativista-funkcionalista rétegződéseméletekben a státus kifejezéssel jelölt normativista helyzetfogalom empirikus kutatásokban felhasználható változatait dolgozták ki. A normativista-funkcionalista rétegződéseméletben korábban a *foglalkozási státust*, később a *társadalmi-gazdasági státust* tekintették, illetve tekintik a társadalomban elfoglalt helyzet fő ismertetőjegyének, és mindkét fogalom a foglalkozások rangsorában elfoglalt helyzetet fejezi ki. A foglalkozási státusnak nevezett fogalom esetében a foglalkozások rangsorolása a foglalkozások presztízsének a mérésén alapszik. Később vezették be a társadalmi-gazdasági státus fogalmát, amely szintén a foglalkozások rangsorában elfoglalt helyzetet jelenti; az utóbbi felfogásban azonban a foglalkozások rangsorolása az adott foglalkozás presztízsén túl a foglalkozási csoport iskolázottsága és átlagos jövedelme alapján történik. (Vanfossen 1979: 181-182; Grabb 1984: 96-97)

Az eddig tárgyalt normativista felfogáshoz nagyrészt hasonló az, ahogyan Giddens értelmezi a társadalmi helyzet fogalmát, a szóban forgó fogalom jelölésére a helyzet (position) kifejezést használva. Felfogása szerint a társadalmi helyzet a jelentés

(szignifikáció), a hatalom (domináció) és a legitimáció sajátos csomópontja, amelyek az adott cselekvőre vonatkoznak. A társadalmi helyzet egy társadalmi azonosság, amellyel együtt jár az előjogoknak és kötelezettségeknek egy bizonyos halmaza. Ezek az előjogok és kötelezettségek alkotják a helyzettel kapcsolatos szerepleírásokat. A társadalmi azonosság alapulhat olyan ismérveken, mint például foglalkozás, rokonság, kor stb. (Giddens 1979: 117-118)

Mint már említettük, a normativista helyzetfogalomhoz képest a strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi helyzet fogalmának igen különböző felfogásával találkozhatunk. *A strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben elfogadott kategoriális helyzetfogalomban a társadalmi helyzetet egy vagy több kategoriális ismertetőjegy, illetve egy vagy több ismertetőjegy szerinti kategoriális csoporthoz való tartozás megadásával határozzák meg.*

A strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben jellemzően a fogalom osztályelméleti vagy tisztán nominális változataival, valamint részben konfliktuselméleti (és tökeelméleti) változatával találkozhatunk, a szóban forgó fogalmat a társadalmi helyzet, a társadalmi státus, esetleg a társadalmi szituáció kifejezéssel jelölve.

Az osztályelméleti felfogás szerint az *osztályhelyzet* a társadalmi helyzet legfőbb vonásait fejezi ki. A mai osztályelméletek különböznek abból a szempontból, hogy milyen szempontot emelnek ki az osztályhelyzet meghatározásában. Az osztályelméletek többnyire szorosan kapcsolódnak az osztályhelyzet klasszikus felfogásaihoz, és az osztályhelyzeteket a tulajdonviszonyokban és/vagy a munkamegosztási viszonyokban elfoglalt helyzet alapján határozzák meg. Például Wright osztályelmélete szerint az osztályhelyzetnek három összetevője van, a tulajdonviszonyokban, a szervezeti alá- és fölérendeltségi viszonyokban elfoglalt helyzet és a szakképzettség (Wright 1987: 283). A szakképzettség viszont szintén a szervezetek munkamegosztási viszonyaiban elfoglalt helyzethez kapcsolódik. E felfogások képviselői abban általában egyetértenek, hogy a fejlett kapitalista társadalomban a két alapvető osztályhelyzetet – a tőkés és a munkás helyzetét – a tulajdonviszonyok alapján lehet megkülönböztetni egymástól. A köztes osztályhelyzetek megkülönböztetésében az egyes felfogások többnyire a fizikai és a nem fizikai foglalkozás, a vezetői és a nem vezetői beosztás, a termelői és a nem termelői munka, az értelmiségi, illetve diplomát igénylő és a nem értelmiségi, illetve diplomát nem igénylő foglalkozás alapján különítik el az osztályhelyzeteket. (Burriss 1990)

A tisztán nominális helyzetfogalom értelmében elvileg bármilyen kategoriális ismertetőjeggyel, illetve bármilyen kategoriális csoport-hovatartozás megadásával megadható a társadalmi helyzet, amely valamilyen értelemben jelentős a társadalmi életben. Így értelmezhető például Blau felfogása, amely szerint a társadalmi helyzet különbség az emberek között olyan tulajdonságok tekintetében, amelyeket ők maguk figyelembe vesznek társadalmi kölcsönhatásaikban. Minden egyén számos társadalmi helyzetet foglal el, például valamilyen vallási felekezethez tartozik, többé vagy kevésbé iskolázott, bizonyos foglalkozása van és bizonyos jövedelemmel rendelkezik stb. (Blau 1976B: 221-222; Blau 1987: 76) Hasonlóan értelmezi Laumann is a szóban forgó fogalmat: „az egyén társadalmi pozícióinak együttesét kategoriálisan jellemezzük, azaz csoport-tagságának és társadalmi attribútumainak terminusaiban, mint amilyen vallási hovatartozása, etnikai eredete, foglalkozása és hasonlók.” (Laumann 1988: 16)

A tágabban értelmezett konfliktuselméletek magukban foglalják az osztályelméleteket is, illetve a konfliktuselméletek bizonyos értelemben osztályelméletek is; azonban a szűkebb értelemben vett konfliktuselméletekre sajátos helyzetfelfogás jellemző, amely részben hasonló a kategoriális helyzetfelfogáshoz. *A strukturalista*

szemléletmódot képviselő konfliktuselméleti felfogás szerint a társadalmi helyzet legfőbb vonatkozása az erő és a hatalom eloszlása szerinti helyzet, és ebből a szempontból meg lehet különböztetni a hatalmi vagy domináns helyzetet és a hatalomnak alávetett helyzetet, amelyek az érdekviszonyok szerint eleve ellentétes helyzetek.

Dahrendorf konfliktuselmélete szerint a társadalmi egyenlőtlenségek meghatározásában a hatalmi viszonyok az alapvetők, ezért az osztályokat, illetve az osztályhelyzeteket a hatalommal való rendelkezés szempontjából különböztethetjük meg egymástól. (Dahrendorf 1976: 136-139) A szóban forgó szerző felfogása szerint a konfliktuselemzés első feladata az erő (power) és a hatalom (authority) eloszlása szerinti társadalmi helyzetek, azaz a hatalmi vagy domináns és az alávetett helyzetek meghatározása. Fogalmilag és empirikusan az elemzés minden további lépése az erő és a hatalom eloszlásának az elemzéséből következik. Minden társadalmi szerveződésben az erő és a hatalom egyenlőtlen, az egyének bizonyos köreit egymástól megkülönböztető eloszlása létezik. Dahrendorf felfogása szerint a hatalomnak ez a megkülönböztető eloszlása elkerülhetetlenül a rendszeres társadalmi konfliktusok meghatározó tényezőjévé válik. (I. m.: 165-166)

A hatalom, illetve a dominancia és az alávetettség a társadalmi társulások, pontosabban fogalmazva az úgynevezett kényszerűen összehangolt társulások közös jellemzője. (Dahrendorf 1976: 169) „Mi mindig megfigyelhetjük a helyzetek kettősségét a kényszerűen összehangolt társulásban a hatalom eloszlásának a vonatkozásában. (...) Az adott társulásban világos vonalat lehet húzni, legalábbis az elméletben, azok között, akik részt vesznek a (hatalom – a szerző) gyakorlásában, és akik alá vannak vetve mások hatalmi rendelkezéseinek.” (I. m.: 170)

Dahrendorf egyik alapvető tétele tehát az erő, illetve a hatalom polarizált eloszlására vonatkozik. Ehhez kapcsolódik az a másik alapvető tétel, hogy a társulásban az erő, illetve a hatalom eloszlása szerinti különböző helyzetek, azok betöltői számára ellentétes (conflicting) érdekeket foglalnak magukban. A hatalmi, illetve a domináns helyzet elfoglalóinak és az alávetett helyzet elfoglalóinak az érdekei – tartalmukban és irányukban – ellentétesek. (Dahrendorf 1976: 174) A domináns helyzetben lévők érdeke az adott, számukra hatalmat biztosító társadalmi viszonyok fenntartására irányul. Az alávetett helyzet ezzel szemben olyan érdeket foglal magában, amely azoknak a társadalmi körülményeknek a megváltoztatására irányul, amelyek az adott helyzet betöltőit megfosztják a hatalomtól. (I. m.: 176) Mint már említettük, e felfogás szerint a társadalmi erő, illetve a hatalom polarizált eloszlása és az ezzel összefüggő érdekellentét elkerülhetetlenül a rendszeres társadalmi konfliktusok meghatározó tényezőjévé válik.

Rex konfliktuselmélete alapvető vonásait tekintve hasonló Dahrendorf elméletéhez, de Rex többnyire a szituáció kifejezést használja a minket érdeklő fogalom jelölésére. „A legegyszerűbb formájában ez a modell abból a feltételezésből indul ki, hogy két, ellentétes törekvésekkel vagy célokkal rendelkező fél létezik.” (Rex 1961: 122) A cselekvők szövetségeseiket keresnek a hasonló szituációban lévők körében, hogy a másik féllel szembeni befolyásukat megerősítsék. Így két konfliktus-csoport jön létre, amelyek között egyenlőtlen az erők eloszlása, és az egyik konfliktus-csoport uralkodó osztályhelyzetben van. A két csoport között a legalapvetőbb konfliktus a társadalmi javak, illetve az „életeszközök” (means of life) megszerzéséért folyik, de a konfliktus kapcsolódhat közvetve is az életeszközök megszerzéséhez. A konfliktus nagyon gyakran a legitim erő megszerzéséért vagy megtartásáért és az adott csoport céljainak megfelelő intézmények kialakításáért folyik. (I. m.: 122-124)

Lenski a társadalmi helyzet (position) három fő vonatkozását különbözteti meg egymástól: az erőt (power), a kiváltságot és a presztízst. Azonban az erőt tekinti a társadalomban elfoglalt helyzet legfontosabb ismertetőjegyének, mivel – felfogása

szerint – a kiváltság és a presztízs megoszlását nagymértékben az erő megoszlása határozza meg. Az erő szerint hasonló helyzetben lévő egyéneknek vannak „közös” érdekei, amelyek a rendelkezésükre álló erőforrások értékének megvédésére és növelésére, valamint a mások rendelkezésére álló erőforrások értékének a csökkentésére irányulnak. (Lenski 1966: 74-76)

Itt teszünk említést arról a felfogásról, amely szerint a társadalmi helyzet jellemzője elvileg vagy főleg az, hogy az adott helyzetben lévő egyén vagy csoport milyen fajtájú és milyen mennyiségű tőkével rendelkezik. Bár e felfogást nem említettük meg a főbb típusok között, nagyrészt sajátos strukturalista felfogásról van szó.

Bourdieu – alapvetően a strukturalista szemléletmódot képviselő elméletében – hangsúlyozza a társadalmi helyzetek jelentőségét, de meglehetősen homályos értelemben beszél társadalmi helyzetekről. Felfogása szerint „minden társadalmat minden pillanatban társadalmi helyzetek összességének kell tekintenünk, amelyek egyenként megfeleltethetők bizonyos tevékenységek (golfozás vagy zongorázás) és javak (nyaraló vagy nagy értékű festmény) együtteseinek (homológia). E tevékenységek és javak már maguk is egymáshoz képest határozódnak meg (relacionálisak).” (Bourdieu 2002: 15)

A szóban forgó szerző szerint az egyének stratégiáit, állásfoglalásait vagy választásait egy bizonyos típusú tőke megoszlása által meghatározott társadalmi helyzetük határozza meg, de a habitus közvetítésével. A helyzetek adott típusához az adott helyzet által meghatározott habitus tartozik, valamint ezen habitusok révén közvetített a javak és tulajdonságok szervezett együttese, amelyet a stílus rokonsága egyesít. Bourdieu ebből magyarázza az emberi élet különböző szféráiban a különböző tevékenységeket (pl. sport, szórakozás, zenélés, italfogyasztás stb.). A habitus az a meghatározó és egységesítő szabályrendszer, amely egy helyzet tulajdonságait egységes életstílussá alakítja, amely meghatározza a választások sorozatát. A habitusok a különböző helyzetek termékei, de viszonylag önálló meghatározó hatásuk is van; vagy a differenciálódás különböző elveit érvényesítik, vagy a differenciálódás közös elveit alkalmazzák különbözőképpen. Például amit a munkás eszik és ahogyan eszik, az általa üzött sport és a sportolás módja, a politikai véleménye, mind rendszeresen eltér a nagyvállalkozó fogyasztói szokásaitól vagy gyakorlatától. (Bourdieu 2002: 18-19, 58-59)

Bourdieu felfogásához nagyrészt hasonló Nan Lin felfogása abból a szempontból, hogy e szerint a társadalmi helyzet legfőbb jellemzője az, hogy az adott helyzetben lévő egyén vagy csoport milyen fajtájú és milyen mennyiségű erőforrásokkal vagy tőkével rendelkezik. Lin felfogása szerint a társadalmi struktúrát alkotó helyzetekre jellemző, hogy (1) különböző mennyiségű (egy vagy több típusú) erőforrással rendelkeznek, és (2) hierarchikusan viszonyulnak a hatalomhoz (authority). E helyzetekre (3) jellemzőek bizonyos szabályok és eljárások az erőforrások használatában, és e helyzetek (4) a cselekvőkhöz vannak rendelve, akik ezen szabályok és eljárások alapján cselekszenek. Az adott helyzetet elfoglaló cselekvők változhatnak, de az erőforrások az adott helyzethez vannak kötve. (Lin 2001: 33-34)

Ha a társadalmi helyzet fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni különösen az egyének és csoportok társadalmi magatartására, és a magatartásokkal összefüggésben általában a társadalmi jelenségekre, a társadalmi helyzet fogalmának normativista és strukturalista értelmezésében a következő főbb problémákat látjuk.

A társadalmi helyzet fogalmának normativista értelmezésével szemben egyrészt és főleg azt a problémát fogalmazzuk meg, amit általában a normativista szemléletmóddal kapcsolatban felvethetünk. Nevezetesen azt, hogy a szabályok, illetve az intézmények nem normatív funkcióik révén, hanem tényleges funkcióik révén határozzák meg a

társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket; és a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvéseket és jelenségeket is, amelyek nem felelnek meg az adott intézmények szabályainak. (Farkas 2010: 58, 62, 86-87) Tehát a szabályok által alkotott vagy a szabályokból kiértelmezhető szerepviszonyok elemzéséből elvileg nem kaphatunk kielégítő magyarázatot a társadalmi kölcsönhatásokra és általában a társadalmi jelenségekre. Következésképpen a társadalmi helyzet vagy státus olyan fogalma, amely a szerepre hivatkozva meghatározott, és amelynek értelmében e helyzet vagy státus a szerepek révén határozza meg a magatartásokat és általában a társadalmi jelenségeket, nem szolgálhatja e jelenségek kielégítő magyarázatát.

A státusnak a szerepre vonatkoztatott meghatározásában másrészt azt a problémát látjuk, amelyre fentebb már utaltunk. Nevezetesen azt, hogy a normativista elméletekben a státus önmagában meghatározatlan, illetve logikailag körben forgó módon meghatározott; e felfogás képviselői az elvárásokra vagy a szabályokra hivatkozva határozzák meg a státus fogalmát, és a státusra hivatkozva határozzák meg az adott elvárásokat vagy szabályokat magában foglaló szerep fogalmát. Ezt a problémát azonban megoldhatónak tekintjük oly módon, hogy elvileg egyértelműen megkülönböztetjük egymástól azokat a szabályokat, illetve a szabályok azon vonatkozásait, amelyek a státust jelölik ki, és azokat, amelyek a szerepet alkotják.

A strukturalista szociológiai elméletekben használatos kategoriális helyzetfogalom legfőbb problémája bizonyos értelemben azonos a kategoriális viszonyfogalom fő problémájával: e felfogásban elméletileg tisztázatlan a társadalmi helyzet lényegi társadalmi tartalma. Nem tudhatjuk, hogy mi az a lényegi közös szempont, amely alapján a tulajdon, a szakképzettség, a foglalkozás és a beosztás, a nem, a kor, a lakhely, a kereset stb. egyaránt jellemezheti a társadalmi helyzetet. Ebben a felfogásban elméletileg tisztázatlan, hogy ezek a tényezők milyen módon játszanak szerepet a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek meghatározásában. E vonatkozásban is hivatkozhatunk azokra a kritikákra, amelyek szerint – röviden fogalmazva – a statisztikailag releváns meghatározó tényezők listájának a megadása nem alkalmas a társadalmi jelenségek magyarázatára. (Seeman 1981: 407; Hedström 2005: 23; Goldthorpe 2007: 118-127; Wellman 2002: 20)

Egyes strukturalista elméletek esetében az előző bekezdésben említett problémával összefüggésben jelentős problémának tartjuk azt, hogy a társadalmi helyzet vagy státus ismertetőjegyeinek tekintik mind a társadalmi jelenségek meghatározó tényezőinek, mind a társadalmi jelenségeknek tekinthető létezőket. E szerint egy adott egyén társadalmi helyzetét vagy státusát jellemezhetjük – a többi között – a szakképzettségével, a foglalkozásával, a lakóhelyével, a keresetével, a lakáshelyzetével, a tartás fogyasztási cikkekkel való ellátottságával, az életvitelével stb. Egy ilyen helyzetfogalom, amennyiben az adott fogalmon belül nem teszünk különbséget a szóban forgó szempontból az ilyen tágran értelmezett helyzetek között, nem alkalmas a társadalmi jelenségek magyarázatára, csak leírására.

Láttuk, hogy – a strukturalista szemléletmód keretében – a konfliktuselméletekben és a tökeelméletekben nagyrészt sajátos, de részben a kategoriális helyzetfogalomhoz hasonló helyzetfelfogással találkozhatunk. Bár a konfliktuselmélet képviselői kifejezetten nem olyan értelemben határozzák meg a társadalmi helyzet fogalmát, amely szerint a társadalmi helyzet az erőviszonyokban és az érdekviszonyokban elfoglalt helyzet, de a társadalmi helyzet ezen összetevőinek a jelentőségét hangsúlyozzák. E vonatkozásban a konfliktuselméleti helyzetfelfogás problémájának főleg egyrészt azt tartjuk, hogy a konfliktuselméletekben a társadalmi erő, a hatalom és az érdek fogalma elméletileg megalapozatlan, kevésbé kidolgozott, meglehetősen homályos és

többértelmű fogalom. Másrészt e felfogás igen nagymértékben leegyszerűsíti a valóságos társadalmi viszonyokat és a valóságos társadalmi helyzeteket, amikor eleve feltételezi, hogy a hatalommal rendelkező csoport érdekei és a hatalmi függésben lévők érdekei ellentétesek egymással.

Felfogásunk szerint a társadalmi helyzetnek a társadalmi erővel összefüggésben jelentős vonatkozása a tőke, illetve a társadalmi tőke. Azonban a tőkeelméleti helyzetfelfogást nem tartjuk kielégítőnek, és e felfogás fő problémájának egyrészt azt tartjuk, hogy a tőkeelméletekben tisztázatlan a tőke összefüggése más létezőkkel, különösen a társadalmi erővel; másrészt e felfogás figyelmen kívül hagyja az érdekviszonyokat. Így e felfogás alapvetően kategoriális jellegű, kevésbé alkalmas a társadalmi jelenségek elméleti szintű magyarázatára.

A KREATIVISTA ÉS A RACIONALISTA HELYZETFOGALOM

Mint említettük, a holista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi helyzet fogalma bizonyos szempontból az egyének elhelyezkedését fejezi ki az adott egyének átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetében. Ezzel szemben, az individualista szemléletmódot képviselő elméleteknek egy olyan helyzetfogalom felel meg, amely szerint az a létező, amelyet esetleg társadalmi helyzetnek vagy társadalmi szituációnak is nevezhetünk, elvileg esetleges, változó, a mindenkori körülményektől és az adott egyénektől függ. A szóban forgó fogalmat a kreativista vagy a kreativista-normativista szemléletmódot képviselő elméletekben jellemzően a szituáció, a cselekvési szituáció vagy a társadalmi szituáció kifejezéssel jelölik.

A kreativista szemléletmódot, valamint a normativista-kreativista szemléletmódot képviselő elméletek felfogása szerint az adott kölcsönhatásokban részt vevő egyének maguk alakítják ki releváns társadalmi szituációikat egy közös értelmezési folyamatban.

A kreativista és a normativista-kreativista szemléletmódot képviselő elméletekben a szituáció fogalmának igen fontos szerepet szánunk a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások magyarázatában, és ezen elméletek érdeklődésének középpontjában a szituáció szubjektív definiálása, illetve szubjektív értelmezése áll. Az alábbi négy bekezdésben röviden a szituáció, illetve a társadalmi szituáció fenomenológiai szociológiában és a szimbolikus interakcionista elméletekben kialakult értelmezéseire mutatunk rá.

„Mindennapi életének bármely pillanatában az ember életrajzilag meghatározott szituációban (a fordításban: helyzetben – a szerző) találja magát, vagyis olyan fizikai, szociokulturális környezetben, amelyet maga definiál...” (Schutz 1962: 9; ford. Schütz 1984: 185) A szituáció magában foglalja a cselekvő egyén helyzetét (position) a térben, az időben és a társadalomban, és az arra vonatkozó tapasztalatát, hogy a világ bizonyos elemei magától értetődően függetlenek tőle, míg más elemeinek alakulását képes befolyásolni. (Schutz 1962: 76) A fenomenológiai szociológia különösen a közvetlen személyközi szituáció, és a szituáció teljességének a jelentőségét hangsúlyozza. E felfogás szerint a cselekvéseket bizonyos mértékig mindig az a szituáció határozza meg, amelyben előfordulnak. Minden konkrét cselekvés vagy esemény leírását, okát és magyarázatát tekintve valamilyen módon egyedülálló, tehát egyedi az a szituáció is, amely meghatározza. Douglas szerint a szituációt jellemző két legfontosabb értelmi összefüggést (context) egyrészt a nyelvi összefüggés, másrészt a gyakorlati összefüggés képezi. A gyakorlati összefüggés elsősorban olyan tényezőkből áll, mint a cselekvések

és a jelentések előfordulásának ideje, helye, az érintett személyekre vonatkozó magától értetődőnek vett tudás. (Douglas 1970B: 35-38; ford. 1984: 389-393)

Blumer szimbolikus interakcionista felfogása szerint az egyénnek tudnia kell a cselekvése során, hogy mit akar tenni, és azt hogyan tegye. Ehhez meg kell jelölnie önmaga számára azokat a különféle feltételeket, amelyek elősegíthetik vagy akadályozhatják cselekvését. A cselekvés egy szituációban megy végbe, és az egyén a cselekvését a szituáció értelmezése révén alakítja. A szituáció összetevőiként az egyénnek figyelembe kell vennie azokat a feladatokat, követelményeket, elvárásokat, lehetőségeket, eszközöket, akadályokat, tiltásokat, fenyegetéseket, kényelmetlenségeket, veszélyeket és ezekhez hasonlókat, amelyek felmerülhetnek abban a szituációban, amelyben cselekszik. (Blumer 1969: 81, 85; ford. 2000: 325, 328)¹ Felfogása szerint a szituáció legfontosabb összetevőit mások cselekvései és várható cselekvései képezik. Az egyének a cselekvéseik folyamán figyelembe veszik, hogy hogyan cselekszenek mások, vagy hogyan szándékoznak cselekedni. Ennek megfelelően kezelik a szituációt, irányítják saját cselekvéseiket, és illesztik saját cselekvéseiket bizonyos módon mások cselekvéséhez. (Blumer 1969: 8) A figyelembe vett dolgok közé tartoznak az említetteken túl a cselekvő egyének saját vágyai és igényei, célkitűzései, és az azok elérésére rendelkezésére álló eszközök, a saját magukról kialakított kép és a cselekvés adott irányvonalának valószínű eredménye. (I. m.: 15-16)

Goffman szimbolikus interakcionista felfogása szerint: „A társadalmi szituációt úgy határozom meg mint a kölcsönös követés lehetőségét magában foglaló környezetet, amelynek minden pontján ki van téve az egyén annak, hogy az összes többiek, akik »jelen« vannak, »mezítelen érzékszerveiken át« közvetlenül megfigyelhetik, miként ő maga rá fog jönni, hogy szabadon követheti a többieket. Ennek a definíciónak az értelmében társadalmi szituáció (a fordításban: szociális helyzet – a szerző) keletkezik minden olyan esetben, ha két vagy több egyén egymás közvetlen jelenlétébe kerül, s a szituáció (a fordításban: helyzet – a szerző) fennáll mindaddig, amíg az utolsó előtti személy el nem távozik.” (Goffman 1981: 294-295)

Fentebb utalunk arra, hogy Goffman használja a státus kifejezést is, tulajdonképpen a normativista felfogásnak megfelelő helyzetfogalom jelölésére. Emellett bizonyos értelemben használja a helyzet kifejezést is. „Az egyén helyzete (a fordításban: pozíciója – a szerző) – helyzeten most azt értve, amit általában értenek rajta – életlehetőségeit jelenti. Azt, hogy milyen valószínűséggel szerez bizonyos bajlós tapasztalatokat, mennyi csapdában és megpróbáltatásban és mennyi sikerben részesül. Az élet bizonyos területein elfoglalt helyzete az a kép, amely saját magában és másokban kialakul róla; az öröme és bánatok, amelyeket valószínűleg átél; a lehetőségek, amelyekkel szembenéz, amikor közvetlen kölcsönhatásba lép másokkal, a viszonyok, amelyeket feltehetően kialakít; valószínű állásfoglalása és kiállása közügyekben, melynek nyomán különböző emberek különböző összefüggésekben szembekerülnek vele vagy támogatják.” (Goffman 1981: 20-21)

Úgy tűnik, hogy a racionalista szemléletmódot képviselő elméletekben nem használatos a társadalmi helyzet, a társadalmi státus vagy a társadalmi szituáció kifejezés olyan sajátos értelemben, amely megfelel egyrészt valamilyen helyzetfogalomnak, másrészt a racionalista szemléletmódnak. Azonban a racionalista elméletekbe illeszkedően is értelmezhető a társadalmi helyzet fogalma.

A racionalista szemléletmódnak megfelelő helyzetfogalom a döntési szituáció fogalma, amely magában foglalja az egyén preferenciáira vonatkoztatva az adott egyén

¹ A hivatkozott magyar nyelvű tanulmányban (Blumer 2000) a „situation” kifejezést általában nem szituációnak, hanem helyzetnek fordítják.

alternatíváinak az összességét, az alternatívák adott egyénre vonatkozó és várható következményeinek a felmérésében figyelembe véve más releváns egyének alternatíváit és várható döntéseit.

A racionális döntéelméletekben kialakult felfogásnak megfelelően döntési szituációnak nevezhetjük az egyén preferenciáira vonatkoztatva az adott egyén alternatíváinak az összességét. Bár a döntési szituáció eszerint közvetlenül csak a szubjektum alternatíváit foglalja magában, közvetve magában foglalja más releváns egyének alternatíváit és várható döntéseit is abban a vonatkozásban, hogy ezek hatással vannak a szubjektum számára adott alternatívák szubjektumra vonatkozó várható következményeire.

A játékelméletben megkülönböztetett tipikus játékoknak megfelelően megkülönböztethetjük egymástól a döntési szituációk bizonyos típusait, amelyek közül itt a főbb típusokat megemlítünk. A döntési szituációk különbözhetnek egyrészt abból a szempontból, hogy az adott játékos csak elkülönülten dönthet, a másokkal való megegyezés nélkül, vagy a játékosnak lehetősége van arra, hogy megegyezésre jusson másokkal. Másrészt a döntési szituációk különbözhetnek abból a szempontból, hogy az adott játékos másokkal egyidejűleg dönt és egyidejűleg cselekszik, vagy az egyes játékosok döntései és cselekvései egymást követők. Harmadrészt abból a szempontból, hogy a játékosok úgynevezett állandó összegű játékokban vagy változó összegű játékokban vesznek részt. Negyedrész abból a szempontból, hogy az adott játékos és más játékosok milyen információkkal rendelkeznek saját és mások alternatíváiról, döntéseiről, stratégiáiról és kifizetéseiről. Ötödrész a döntési szituációk különbözhetnek abból a szempontból is, hogy egyszeri játékról vagy ugyanazon résztvevőkkel ismétlődő játékról van szó. (Lásd pl.: Lyons 1994: 94-98; Szántó 1998: 14-15; Heckathorn 2001: 276-278; Mészáros 2003: 2-6)

Ha a társadalmi helyzet fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni különösen az egyének és csoportok társadalmi magatartására, és a magatartásokkal összefüggésben általában a társadalmi jelenségekre, a társadalmi helyzet fogalmának kreativista és racionalista értelmezésében a következő legfőbb problémákat látjuk.

Amennyiben tapasztalataink alapján eleve feltételezzük, hogy léteznek az emberek tudatán kívül lévő és tartós, valamint a megfigyelhető cselekvésektől és kölcsönhatásoktól viszonylag függetlenül létező körülmények, amelyek alapvetően vagy nagyrészt meghatározzák az adott egyének (és csoportok) társadalmi magatartását és ezzel összefüggésben a társadalmi jelenségek más vonatkozásait, akkor a társadalmi helyzet kreativista felfogásának a legfőbb problémája az, hogy nem fejezi ki, illetve kifejezetten tagadja ezeket a körülményeket. A kreativista felfogás abban a vonatkozásban tekinti az adott egyén bizonyos körülményeit a szituáció alkotórészeinek, hogy az egyén e körülményeknek az adott társadalmi kölcsönhatás folyamán szubjektív értelmezés révén milyen jelentést tulajdonít; a kreativista felfogás e körülményeket mint viszonylag tartós és a szubjektív értelmezéstől viszonylag függetlenül is létező meghatározó tényezőket nem tudja elemezni.

A racionalista szemléletmódnak megfelelő helyzetfogalomban, a döntési szituáció fogalmában azt a problémát látjuk, hogy a racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai játékelméletben eleve adottaknak tekintik az alternatívákból álló döntési szituációkat, és az adott döntési szituációból magyarázzák az egyének döntéseit és cselekvéseit. Felfogásunk szerint viszont a társadalmi cselekvések, kölcsönhatások és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető kérdés az, hogy milyen tényezők és milyen módon határozzák meg az alternatívákat; és erre a kérdésre a racionalista szemléletmódot képviselő elméletekben nem találunk kielégítő választ.

A HÁLÓZATELMÉLETI HELYZETFOGALOM

A társadalmi hálózatelemzés legjellemzőbb vonásának ezen irányzat képviselői azt tekintik, hogy a hálózatelemzés a cselekvők közötti társadalmi viszonyoknak vagy kapcsolatoknak, e kapcsolatok mintázatainak az elemzésére helyezi a hangsúlyt, és a társadalmi viszonyokból vagy kapcsolatokról magyarázza a cselekvők társadalmi magatartását és általában a társadalmi jelenségeket. (Knoke–Kuklinski 1982: 9-10; Wasserman–Faust 1994: 7; Wellman 2002: 82) A hálózatelemzésben a valamilyen értelemben vett viszonyfogalom jelölésére nagyrészt felváltva és tetszés szerint használják a viszony, a kapcsolat vagy összefüggés és a kötés (relation, relationship, connection, contact, tie) kifejezéseket. A következőben, a hálózatelemzésre jellemző helyzetfogalmat tárgyalva, a szóban forgó – meglehetősen tisztázatlan és többértelmű – fogalom jelölésére mi a társadalmi kapcsolat kifejezést használjuk.

A hálózatelemzésben a társadalmi helyzet fogalmának a hálózati helyzet fogalma felel meg, amely az adott egyénnek a társadalmi kapcsolatok hálózatában elfoglalt helyzetét fejezi ki. Az egyén hálózati helyzetét főleg az úgynevezett egó-hálózat mutatja, de a hálózati helyzet fontos vonása lehet a társadalmi kapcsolatok hiánya is.

A hálózatelemzésben Burt megkülönbözteti egymástól a relációs és a pozicionális elemzést, illetve megközelítést. A relációs megközelítés a cselekvők közötti társadalmi kapcsolatokat térképezi fel, figyelembe véve valamennyi cselekvőt; viszont a pozicionális megközelítés egy adott cselekvő társadalmi kapcsolatait térképezi fel és elemzi. A pozicionális elemzésben az adott egyén az egymással kapcsolatban lévő egyének egyike, abban az értelemben, hogy figyelembe kell venni az adott egyén valamennyi kapcsolatát, amelybe be van ágyazva. Az adott egyén hálózati helyzetét főleg az úgynevezett egó-hálózat mutatja, amely magában foglalja az adott egyén közvetlen kapcsolatait, illetve azokat az egyéneket, akikkel közvetlen kapcsolatban van, valamint az ezen egyének közötti kapcsolatokat. Azonban a hálózati helyzet különbözik az egó-hálózattól, mivel az egó-hálózatot csak a létező kapcsolatok alkotják, viszont a hálózati helyzetnek fontos vonása lehet a kapcsolatok hiánya is. Például az egyén centrális helyzetben van, amennyiben az adott hálózat valamennyi kapcsolatába – közvetlenül vagy közvetve – be van vonva; és elszigetelt helyzetben van, ha nem rendelkezik kapcsolattal. (Burt 1982: 31-32)

A hálózatelemzésben főleg két felfogás és eljárás alakult ki az egyének besorolására az azonos vagy hasonló hálózati helyzetekbe. Az egyik felfogás szerint azonos hálózati helyzetben vannak azok az egyének, akiket közvetlen kapcsolatok fűznek össze; a másik felfogás szerint azonos, illetve hasonló hálózati helyzetben vannak azok az egyének, akiknek a kapcsolatai strukturálisan egyenértékűek. (Knoke–Kuklinski 1982: 19-21) Scott szerint: „A strukturális egyenértékűség mögötti elképzelés tehát a cselekvések azon szabályszerűségeinek az azonosításából áll, amelyek definiálják a társadalmi helyzeteket.” (Scott 2009: 123) A strukturálisan egyenértékű cselekvők hasonló lehetőségekkel és tapasztalatokkal rendelkeznek és hasonlóan viselkednek. (Burt 1987; Marsden–Friedkin 1994: 8)

Meg lehet különböztetni a strukturális egyenértékűség (structural equivalence) szűkebb és tágabb értelmezését. Szűkebb értelemben a strukturális egyenértékűség azt jelenti, hogy a strukturálisan egyenértékű egyéneket ugyanazon más egyénekhez fűzik hasonló társadalmi kapcsolatok. Azonban a valóságban az nagyon valószínűtlen, hogy ilyen szűkebb értelemben az egyének, illetve kapcsolataik teljes mértékben strukturálisan egyenértékűek lennének. Ezért a strukturális egyenértékűséget a hálózatelemzésben többnyire tágabban értelmezik, amely szerint a hasonló kapcsolatok különböző más cselekvők vonatkozásában is létezhetnek. Például az apák gyerekeikhez fűződő

társadalmi kapcsolatai lehetnek hasonlóak, annak ellenére, hogy az egyes apák gyerekei nem azonosak más apák gyerekeivel. Az apák ilyen értelemben strukturálisan egyenértékűek egymással, tehát hasonló hálózati helyzetben, illetve hasonló társadalmi helyzetben vannak. (Burt 1982: 42-49; Knoke–Kuklinski 1982: 19-20, 59-60; Scott 2009: 126; Pattison 1994: 82-84)

Burt a hálózati helyzetfogalmat összekapcsolja a státus normativista felfogásával. Felfogása szerint a helyzet (position) a társadalmi kapcsolatok hálózatában elfoglalt hely; a státus viszont a szerepre, azaz azokra a jogokra és kötelelıségekre vonatkozik, amelyek be vannak vonva a viszonyminta teljesítésébe. A helyzet akkor hoz létre státust, amikor a helyzetet meghatározó kapcsolatok meghatározzák a jogokat és köteleztségeket az adott helyzetet elfoglaló egyénre vonatkozóan. (Burt 1982: 40-41)

Felfogásunk szerint a strukturális egyenértékűség fogalma jelentősen hozzájárulhat a társadalmi helyzetek megfelelő értelmezéséhez, de a hálózatelméleti helyzetfelfogást nem tartjuk kielégítőnek. Ha a társadalmi helyzet fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni különösen az egyének és csoportok társadalmi magatartására, és a magatartásokkal összefüggésben általában a társadalmi jelenségekre, a társadalmi helyzet fogalmának hálózatelméleti értelmezésében a következı fıbb problémákat látjuk.

A társadalmi hálózatelemzés vagy hálózatelmélet legfőbb problémája a társadalmi viszony, kapcsolat vagy kötés fogalmának a homályossága és többértelmősége. Egyrészt nem világos, hogy a hálózatelméleti viszonyfogalom vajon ugyanazokat a valóságos emberek közötti összefüggéseket hivatott kifejezni, amelyek jelölésére a szociológiában hagyományosan általában a társadalmi viszony kifejezés szolgál; vagy a hálózatelemzés, illetve a hálózatelmélet viszonyfogalma a valóságos összefüggések más körét hivatott kifejezni az elıbb említett összefüggésekhez képest? Tehát az sem világos, hogy a hálózati helyzet fogalma – az adott fogalomnak szánt magyarázó vagy leíró funkciót tekintve – megfelel annak a fogalomnak, amelyet más szociológiai elméletekben általában társadalmi helyzetnek, státusnak vagy szituációnak neveznek; vagy a hálózati helyzet csak egyik vonatkozása a társadalmi helyzetnek, státusnak vagy szituációnak. Másrészt – az elıbbi problémával összefüggésben – a hálózatelemzésben nagyrészt megjelennek a társadalmi helyzet fogalmának azok a problémái, amelyek jellemzıek a különbözı szemléletmódokat képviselı szociológiai elméletekre, és amelyeket korábban e felfogásokkal szemben megfogalmáztunk.

ZOLTÁN FARKAS

THE INTERPRETATIONS OF SOCIAL POSITION

Summary: The concept of social position is a rather unclear and ambiguous concept in modern sociological theory. In the first part of the paper, we briefly refer to the conceptions of the classics of sociology, in particular those of Marx and Weber. In the second part of the paper we emphasize, that the different interpretations of the concept of social position are linked to the different sociological perspectives. From this point of view we make a distinctions between the normativist interpretation, the categorizing and conflict-theoretical interpretations which are typical of the structuralist perspective, the creativist, the rationalist and the network theoretical interpretations of the concept of social position. According to the interpretation of the very different perspectives, in certain respect the social position is the position taken in the system of social relations.

Nevertheless as the authors that represent different perspectives interpret the concept of social relation diversely, they interpret the concept of social position diversely too.

Keywords: social position, status, social situation, sociological perspective

IRODALOM

- Alexander, Jeffrey C. – Bernhard Giesen – Richard Münch – Neil J. Smelser (ed.) (1987): *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press
- Blau, Peter M. (1976B): Parameters of Social Structure. In: (ed.) *Approaches to the Study of Social Structure*. London: Open Books, 220-253.
- Blau, Peter M. (1987): Contrasting Theoretical Perspectives. In: Jeffrey C. Alexander – Bernhard Giesen – Richard Münch – Neil J. Smelser (ed.): *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press, 71-85.
- Blau, Peter M. (ed.) (1976A): *Approaches to the Study of Social Structure*. London: Open Books
- Blumer, Herbert (1969): *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press
- Blumer, Herbert (2000): A társadalom, mint szimbolikus interakció. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 323-331.
- Bourdieu, Pierre (2002): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág Kiadó
- Burris, Val (1990): Classes in Contemporary Capitalist Society: Recent Marxist and Weberian Perspectives. In: Stewart R. Clegg (ed.): *Organizational Theory and Class Analysis. New Approaches and New Issues*. New York: Walter de Gruyter, 55-74.
- Burt, Ronald S. (1982): *Toward a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception and Action*. New York: Academic Press.
- Burt, Ronald S. (1987): Social Contagion and Innovation: Cohesion Versus Structural Equivalence. *American Journal of Sociology*, 92 (6): 1287-1335.
- Clegg, Stewart R. (ed.) (1990): *Organizational Theory and Class Analysis. New Approaches and New Issues*. New York: Walter de Gruyter
- Csontos László (vál.) (1998): *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó
- Dahrendorf, Ralph (1976): *Class and Class Conflict in Industrial Society*. (1959) London and Henley: Routledge and Kegan Paul
- Douglas, Jack D. (1970B): Understanding Everyday Life. In: (ed.): *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul, 3-44.
- Douglas, Jack D. (1984): A mindennapi élet megértése. In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest: Gondolat Kiadó, 356-402.
- Douglas, Jack D. (ed.) (1970A): *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul
- Farkas Zoltán (2010): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó; <http://midra.uni-miskolc.hu:80/?docId=20898>
- Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.) (2000): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Giddens, Anthony (1979): *Central Problems in Social Theory. Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. London: MacMillan
- Goffman, Erving (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Goldthorpe, John H. (2007): *On Sociology. Volume one: Critique and Program*. Stanford: Stanford University Press

- Grabb, Edward G. (1984): *Social Inequality. Classical and Contemporary Theorists*. Toronto: Holt, Rinehart and Winston of Canada
- Heap, Shaun H. (1994): Rationality. In: Shaun H. Heap – Martin Hollis – Bruce Lyons – Robert Sugden – Albert Weale: *The Theory of Choice. A Critical Guide*. (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers, 3-25.
- Heckathorn, Douglas D. (2001): Sociological Rational Choice. In: George Ritzer – Barry Smart (ed.): *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 270-284.
- Hedström, Peter (2005): *Dissecting the Social. On the Principles of Analytical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hernádi Miklós (szerk.) (1984): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Knoke, David – James H. Kuklinski (1982): *Network Analysis*. Beverly Hills: Sage Publications
- Laumann Edward O. (1988): A városi társadalmi struktúra formái. *Szociológiai figyelő*, IV. évf. 3, 15-20.
- Lenski, Gerhard E. (1966): *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. New York: McGraw-Hill Book Company
- Lin, Nan (2001): *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lyons, Bruce (1994): Game Theory. In: Shaun H. Heap – Martin Hollis – Bruce Lyons – Robert Sugden – Albert Weale: *The Theory of Choice. A Critical Guide*. (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers, 93-129.
- Marsden Peter V. – Noah E. Friedkin (1994): Network Studies of Social Influence. In: Wasserman, Stanley – Joseph Galaskiewicz: *Advances in Social Network Analysis. Research in the Social and Behavioral Sciences*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, 3-52.
- Marx, Karl – Friedrich Engels (1976): *A német ideológia*. Budapest: MEM 3. kötet
- Marx, Karl (1959): *A filozófia nyomorúsága*. Budapest: MEM. 4. köt.
- Marx, Karl (1962): *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*. Budapest: MEM. 8. köt.
- Marx, Karl (1974): *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Harmadik kötet*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Mészáros József (2003): *Játékelmélet*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Parsons, Talcott (1951): *The Social System*. New York: Free Press
- Parsons, Talcott (1964): *Essays in Sociological Theory*. New York: Free Press
- Pattison, Philippa (1994): Social Cognition in Context. Some Applications of Social Network Analysis. In: Stanley Wasserman – Joseph Galaskiewicz: *Advances in Social Network Analysis. Research in the Social and Behavioral Sciences*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, 79-109.
- Rex, John (1961): *Key Problems of Sociological Theory*. London: Routledge and Kegan Paul
- Ritzer, George – Barry Smart (ed.) (2001): *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications
- Rosenberg, Moris – Ralph H. Turner (eds.) (1981): *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York: Basic Books
- Saunders, Peter (1990): *Social Class and Stratification*. London: Routledge
- Schutz, Alfred (1962): *Collected Papers I.: The Problem of Social Reality*. The Hague: Martinus Nijhoff

- Schütz, Alfred (1984): A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése. In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest: Gondolat Kiadó, 178-228.
- Scott, John (2009): *Social Network Analysis: A Handbook*. (1991) London: Sage Publications
- Scott, John (ed.) (2002): *Social Networks. Critical Concepts in Sociology. Volume I*. London and New York: Routledge
- Seeman, Melvin (1981): Intergroup Relations. In: Moris Rosenberg – Ralph H. Turner (eds.): *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York: Basic Books, 378-410.
- Szántó Zoltán (1998): A racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány. In: Csontos László (vál.): *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó, 7-24.
- Vanfossen, Beth E. (1979): *The Structure of Social Inequality*. Boston: Little, Brown and Company
- Wasserman, Stanley – Joseph Galaskiewicz (1994): *Advances in Social Network Analysis. Research in the Social and Behavioral Sciences*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications
- Wasserman, Stanley – Katherine Faust (1994): *Social Network Analysis. Methods and Applications*. New York: Cambridge University Press
- Weber, Max (1967): *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Wellman, Barry (2002): Structural Analysis. From Method and Metaphor to Theory and Substance. In: John Scott (ed.): *Social Networks. Critical Concepts in Sociology. Volume I*. London and New York: Routledge, 81-122.
- Wright, Erik O. (1987): *Classes*. London: Verso